
Jakou češtinu máme, a jak se k ní chováme?

Jakou češtinu máme, a jak se k ní chováme?

Potřebujeme češtinu správnou, spisovnou, nebo standardní?

V návaznosti na svůj příspěvek ke dni mateřštiny, svolanému prof. H. Illnerovou v únoru t.r., bych připomněl, že naši předkové se rozhodli na rozdíl např. od Skotů a více méně i od Irů, **zachovat** si nejen národnost, ale i jazyk. Podařilo se to, takže dnes češtinu máme, a budeme ji mít, dokud budeme posílat děti do českých škol. Něco to ale stálo. Paradoxně můžeme říct, že je dnes čeština bohatší, stylově **rozmanitější**, než si zasloužíme, než dovedeme plně využívat. Má jak slohové vrstvy vzniklé úplně přirozeně, tak vrstvy starší a uměle obnovené, a ty druhé často vidíme jako patřičné, ne-li povinné, tam kde jejich uplatnění úplně přirozeně nepůsobí.

Setkal jsem se s takovými problémy, sotva jsem se naučil psát. Tenkrát byli rodiče večer v kině a nemohli v rozhlase poslouchat, jak naši hokejisté, kterým jako masarykovští vlastenci fandili, hrajou s Anglií. Měl jsem jim, než půjdu spát, na kus papíru napsat, jak to dopadlo. Podle už osvojených pravidel jsem se cítil nucen napsat, že za Anglii hrajou „Kanaďané, kteří tlukou do holí“; věděl jsem, že se nemá psát *Kanaďani, tlučou, natož kerý*, což bych ovšem použil v hovoru s rodiči. Šlo mně to ale tak proti srsti, že si to dodnes pamatuju. Ve škole, ani když jsem pak v Praze studoval gramatiku češtiny a lingvistiku obecnou i indoevropskou, ani po získání všech postgraduálních stupňů jsem se nikde nedověděl, proč je psaná čeština tak omezená. Nakonec jsem pochopil, že to není podložené nijak vědecky, ale jen ideologicky. Vzniklo to postupně, aniž by to někdo opravdu chtěl.

Pro obnovení češtiny v jejích kulturních funkcích v národním obrození bylo totiž nutné podstatně rozšířit její slovní zásobu. Jungmannova generace, která pro to položila základ, považovala za nutné zbavit češtinu přemíry germanismů jako *lajntuch, šrajtofle, pucovat, štruzok*. Zároveň s tím ale chtěli vymýtit i mluvnické tvary dané vrstvy jazyka (v Čechách obecné češtiny) jako lidma, růžema, krásnej, krásnýho, krásnejma, cejtím, dvouch, vokno atd. Ty uváděly starší mluvnice (v čele s V. J. Rosou, 1672) jako nepochybné složky české gramatické stavby. Naproti tomu J. Dobrovský nevěřil, že obrození češtiny je možné, a chtěl hlavně popsat klasickou češtinu 16. století, především Kralické bible. **Návrat** k jejím tvarům byl motivován i obrozenskou snahou zachovat jednotu se slovenštinou; vždyť např. výslovnost být jako *bít*, podobně *strýc, velký* atd. byla jen slovenská a slovácká. Hanácké *bét, stréc* je poměrně nová územní varianta, je to z *bejt, strejc*, což bylo rozšířené v Čechách i na střední a jižní Moravě. Kdyby už na začátku 19. století bylo zřejmé, že česko-slovenská jazyková jednotu se udržet nedá, nebylo by proč toto *-ej-* předpisem o spisovné normě potírat.

Nebylo ale možné vyloučit takové tvary z běžné mluvy, proto dnes bohemisté **napomínají**, že se „často mluví nespisovně“, místo aby to vzali na vědomí jako historicky vzniklou specifickou vlastnost češtiny. Čeština přežila silný tlak němčiny, pak i vliv ruštiny, brání se tlaku angličtiny; obohacuje se jak o přejatá slova, tak o jejich přeložené ekvivalenty a o další výrazy. Přesvědčení o potřebě dbát na čistotu a správnost, tedy o nutnosti preskripcie – purismu a brusičství – přežívalo, i když už dávno češtině nebezpečí nehrozilo. Jde, řečeno se Z. Starým, o syndrom „národního údělu“; o češtinu pečují (jak říká P. Ouředník), sbory strážců chrámu.

Polemika proti brusičství, zahájená v r. 1932 Pražským lingvistickým kroužkem, ukázala, že není hlavní „správnost“, ale vhodnost výrazu pro daný kontext, pro danou **funkci**. Jak tehdy uvedl V. Mathesius, spisovná čeština se osudně vzdálila od češtiny hovorové, protože v její kodifikaci bohužel zůstaly mluvnické archaismy. B. Havránek vytvořil pojem obecná čeština (dál OČ), což je soubor běžně mluvených tvarů, ne snad celý jazyk (v naprosté většině slov i tvarů se spisovná a obecná čeština shodují), ale už dávno to není omezené místní nářečí. Upozorňoval např. v padesátých letech, že OČ má své místo v řeči dramatu, ale postuloval, že „kladný hrdina mluví (tj. má mluvit) spisovně“. Nevěřil, že se nespisovné koncovky volně kombinují s nejrůznějšími slovy; když jsem uváděl doklady z hovoru na univerzitní půdě jako *se starochetitskejma textama*, byla to pro něj „falešná OČ“.

V osmdesátých letech uvedl Fr. Daneš, že OČ je v Čechách „naše vlastní mateřština“.

A. Stich upozornil, že spisovná čeština má své mezery; v různých tvaroslovných funkcích v ní chybí slohově neutrální výrazový prostředek, který by nebyl ani knižní (*bychom, lidmi, dobří sportovci*), ani „nespisovný“ (*bysme, lidma, dobrý sportovci*). Dlouholetý výzkum běžné mluvy, kterému chyběla podpora oficiálních bohemistických institucí, postupně na základě funkčního hodnocení ukázal, že hovorová vrstva spisovné češtiny není úplná, spíš je tu široké **přechodné** pásmo jevů ne „plně spisovných“, ale ani „nesprávných“. Základním zjištěním, o kterém psal Henry Kučera (1955) v USA, je existence časté oscilace tvarů spisovných a OČ v neoficiálním hovoru (i veřejném); jde o **střídání** kódů, při kterém se často vyskytují i kombinovaná spojení jako *s těma našima městy, velkýma* (kde by bylo *velkejma* příliš nestandardní a velkýmí příliš knižní); kombinace opačné (*s našimi městama, velkejmi*) jsou dnes nemožné, podivné by bylo i např. *horký mléko* nebo *děravý vokap*. V takto zjištěné **stunpici** jevů OČ jsou časté na velké většině území v hovoru

(i veřejném, např. v TV rozhovorech mezi vzdělanými mluvčími): *bysme, lidma, volbama, města byly, dobrýho, hezký děvče, dobrej aj.*; v Čechách se vedle toho často užívá i tvarů jako *mlíko, polívka, přiveď, vod, von, voknama, vopravit*, což je častější než *vopatřit, vorganizovat* (jde o slohové zařazení slov); o něco vzácnější snad jsou tvary jako *dobrejch, velkejm, vejsledek*, hodně už ustoupilo *ou-* (ouly, ouřad, je mu ouzko). Jde ale právě o oscilaci, o celkem volné střídání spisovných tvarů s tvary OČ, ne o jakousi dřív předpokládanou (úplnou) vrstvu hovorové češtiny uvnitř spisovné normy. Otázka **uznání** nebo neuznání jednotlivých tvarů OČ za spisovné (jejich zahrnutí do kodifikace spisovné normy) je už po řadu desetiletí ožehavá. B. Havránek a další vředycky po několika letech nenápadně prohlásili za spisovné některé tvary; tak se do kodifikace postupně dostaly tvary jako *můžu, moct, kupuju, tlučou, nemoce, velmocím, bez čtyřech, dovlíknout, smlsnul, vyjmutí, přibude; dej mně to, beze mě aj.* aj.; J. Bělič prosadil uznání tvarů bez něj, otevřel ho (okno) a širokého přechodného pásma ve slovní zásobě. Místo staré zásady **musíš – nesmíš** tak dnešní výuka a poradenská činnost zčásti přešly k postupu typu *už nemusíš – už smíš*. Širší veřejnost o tom ale málo ví, soubory nově „uznaných“ tvarů jsou nepřehledné a je nemyslitelné, že by se v takovém postupu dnes pokračovalo.

Zůstává tedy nejasné, jak dál. Jistě není možné otevřít stavidla a „pustit obecnou češtinu do spisovné“, nevykládat ve škole o rozdílu mezi nimi a nechat jim úplně volný prostor v poradenské a podobné činnosti. Ale kreslit dál červenou čáru mezi tvary „správnými“ a „nesprávnými“, nebo „spisovnými“ a „nespisovnými“, to už není možné. Je zřejmé, že užívání OČ tvarů se šíří; zároveň dnes už lingvisté v Čechách nepožadují čistě spisovné tvary v běžném hovoru, ani veřejném. Málokdy si připomínají, jak rádi např. ve vlaku u Olomouce slyšeli studentky mluvit o *dobrém mléce* a starých mlýnech nebo podobně. Spíš píšou o tom, jako J. Kořenský, že není vhodné požadovat důsledné užívání spisovného tvarosloví v hovoru.

Za hlavní zásadu dnes považujeme nevylučovat z jazyka jakékoli výrazy; všechny v něm mají své místo, své slohové zařazení. Je potřeba, aby ho mluvčí, nositelé češtiny, znali, aby se v rozmanitosti stylových vrstev orientovali.

Je přitom nutné rozlišovat mezi situací většinovou, na území Čech a západní Moravy, kde je OČ doma, a situací na většině **Moravy a Slezska**. Tam dosud vládne zeměpisné rozlišení řeči, „vlastní mateřštiny“ tam mají podstatně menší rozsah než OČ. Jejich mluvčí jsou si tohoto místního omezení vědomi, a proto mají silnější motivaci pro užívání spisovných tvarů i v hovoru. Ale mluvčí z Čech při běžném hovoru mezi sebou, tj. na většině území, nemají mnoho důvodů k tomu, aby na tuto menšinovou situaci reagovali.

Jak dál postupovat:

(i) Nesporně je zapotřebí vědět, **jak se kde mluví**, které tvary uplatňují kteří mluvčí v jaké komunikační situaci; zjišťovat to dnes můžeme s pomocí velkých počítačových korpusů textů, i mluvené řeči, které vznikly zásluhou Fr. Čermáka a dalších (vedení Ústavu pro jazyk český AV spoluprací na nich odmítalo, ale teď lituje, že je nemá ve své gesci). O tom, jak se kde (a kdy) mluví, je třeba mluvčí češtiny **informovat**, ale nic jim **nepředpisovat** (proti preskriptivismu vhodné vystupuje v návaznosti na Zd. Starého především V. Cvrček).

(ii) Lingvistika i škola by měly uznat existenci přechodného pásma i oscilace, a přejít od kodifikované spisovnosti, podmíněné francouzsko-německou tradicí jazykové kultury, k širšímu, volněji vymezenému pojmu **standardního** vyjadřování (i hovoru).

(iii) Měli bychom rozlišovat mezi prvoplánovou vrstvou tvarů, koncovek apod., a **hlubší kulturou vyjadřování**, pro kterou nestačí stručný návod; podrobněji viz Sgall, P. a J. Panevová: *Jak psát a jak nepsat česky - Naše čeština a naše nešvary* (Praha: Karolinum 2004): není to kodifikace, ani preskriptivismus, když někoho např. upozorním, že místo *otáčení o 360 stupňů* chtěl asi mluvit o 180, místo *Tokio patří k jednomu z největších měst* asi chtěl říct *je jedno z* (nebo *patří k největším městům*), nebo že je významový rozdíl mezi *popřít* (neuznávat) a *vyvrátit* (doložit nepravdivost), nebo *popravit* (po odsouzení) a *zabít* aj. a podobně i mezi *poloplná – poloprázdná, téměř tisíc – necelý tisíc*.

Závěrem lze říct, že čeština je jedna, ale je rozmanitá, bohatá. Využívat její bohatství, to znamená uplatňovat celou rozmanitost ve slovní zásobě i ve stylovém, funkčním rozvrstvení, uplatňovat jasné argumenty a vyvozování, bez frází, floskulí, klišé; nevěnovat pozornost jen prvoplánovým otázkám – koncovkám, tvarům (a pravopisu), ale hlavně: myslet na to, **co chci říct**, a říct to s využitím všech možností češtiny. Nechceme „**nechat češtinu kočkám**“, ale jejím **nositelům**, mluvčím; ti ji dostali od svých předků, rozvíjejí ji, v jejich řeči žije; nepotřebují dozorce s úřední pravomocí, ale má mít i ve způsobech vyjadřování svobodu.

Petr Sgall (sgall@ufal.mff.cuni.cz)